

B R O N C O M M E N T A R E N

VIII

**De Staat van Fabrieken en Werkwinkels
van 31 december 1819**

door

M. Duijghuisen

Inhoud

1. Inleiding	33
a. Een historische situering	33
b. Een visuele kennismaking	34
2. De administratieve ontstaansgeschiedenis van de Staat	34
a. De formele grondslag	34
b. De uitvoeringsbesluiten en -procedures	35
c. De betrouwbaarheid van de informatie uit de Staat	35
3. Verwijzende notities	37
a. Vindplaatsen	37
b. Aanvullende bronnen	37
1. Gerelateerde bronnen	37
2. Toetsingsbronnen	38
c. Literatuur	38
1. Andere gidsen en commentaren	38
2. Enkele historische studies van belang voor een goed begrip van de historische situering van de Staat	39
3. Enkele administratief-juridische publikaties van belang voor een goed begrip van de concrete totstandkoming van de Staat	39
4. Historische studies waarin van de Staat gebruik is gemaakt	39
4. Mogelijke gebruikswijzen van de Staat in het historisch onderzoek	40
a. Themata	40
b. Het verrijken van de Staat met informatie uit andere bronnen	40
Noten	40
Afbeelding	42
Bijlage 1: Aanschrijving van het Ministerie voor Publiek Onderwijs, de Nationale Nijverheid en de Koloniën aan de colleges van Gedeputeerde Staten, 1820	43
Bijlage 2: Model-tabelle ter invulling van de gemeenteopgaven der fabrieken en werkwinkels op den 31sten december 1819	45
Bijlage 3: Alfabetische lijst van fabrieken en werkwinkels, vermeld in kolom 1 der Model-tabelle, 1819	48

1. Inleiding

a. Een historische situering

Als mr. A.R. Falck in 1818 de portefeuille van Nationale Nijverheid krijgt, stelt hij, naar eigen zeggen direkt belang in 'een statistiek overzicht van het fabriekwezen'.¹ Ondanks het feit dat daarnaar twee jaar eerder al een landelijk onderzoek was ingesteld, blijkt op het ministerie dienomtrent alleen maar gebrekkige en onvolledige informatie te bestaan. In eerste instantie maant hij de in gebreke gebleven provinciale bestuurders aan tot het alsnog inzenden van hun onderzoeksresultaten. Als hij dan echter probeert de provinciale gegevens samen te voegen tot een landelijk overzicht, stuit hij op 'de onmogelijkheid om uit zoo vele onvolledige en naar verschillende opiniën bewerkte staten den waren toestand van ons fabriekwezen te kunnen opmaken'.² Hij besluit dan ook tot het instellen van een nieuwe enquête: De Staat van Fabrieken en Werkwinkels van 31 December 1819.

De motieven van minister A.R. Falck tot het houden van een nieuw onderzoek gaan verder dan alleen het feit dat de onderzoeksresultaten uit 1816 onbruikbaar waren gebleken. Zo was er de kwestie van de tariefwetgeving. Met het samenvoegen van Nederland en België moesten ook de tegenstelde belangen van handel en industrie samengebracht worden: *vrijhandel versus protectionisme*. Dat vereiste een zorgvuldig uitgebalanceerde tariefwetgeving. De eerste Tariefwet werd afgekondigd in 1816 met bijstellingen in 1818 en 1819.

Dat de enquête tot doel zou hebben de effecten van de Tariefwet na te gaan, werd door de minister zelf in eerste instantie echter ontkend. Hij wees er nadrukkelijk op 'dat het hier alleen te doen is om tot het wezenlijke voordeel en de herleving van het fabriekwezen al die middelen aan te wenden, welke zullen moeten voortvloeijen uit de vergelijkende kennis van den echten staat daarvan'.³ In een schrijven van Gedeputeerde Staten van Noord-Holland valt echter te lezen dat 'het Algemeen Bestuur verlangde te weten welken invloed de Wet en het Tarief van 30 October 1816 blijkens eene driejarige ondervinding op het fabriekwezen had uitgeoefend'.⁴ In zoverre lijkt dan ook de veronderstelling gewettigd dat het de minister er vooral om te doen was de indruk weg te nemen dat het onderzoek op enigerlei wijze met belastingen van doen had. Of, zoals hij het zelf al aangaf: 'zich zorgvuldig te wachten, de inwinning dier opgaven aan iemand op te dragen, die in openlijke en regtstreekse betrekking staat het zij met judiciële policie, het zij met eenig vak der lands- of plaatselijke belastingen; hebbende de ondervinding geleerd, hoe door zulke maatregelen de belanghebbenden in de meening geraakten, als of de van hen verzochte opgaven gevraagd werden om hen daardoor te beperken of lasten op te leggen'.⁵

Een terechte angst, want wat het gevolg kon zijn van een dergelijke verbintenis werd duidelijk in Noord-Holland. Gedeputeerde Staten, de ware reden achterhaald hebbende, schreven de gemeentebesturen 'dat onder den algemeenen naam van fabrieken en werk-winkels alleen moeten begrepen worden die inrigtingen, waarin fabriekgoederen of andere onderwerpen vervaardigd worden, welke een object van handel uitmaken'.⁶ En zij zagen voor zichzelf 'alzo die schier ontelbare neringen en kostwinnings van geringen omvang wegvallen, die, zoo als zij daar op den alphabetische lijst werden aangetroffen, ons aan het wel volbrengen van den opgelegden taak deden wanhopen'.⁷ Het gevolg was een wel zeer gebrekkige invulling van de enquête door de gemeentelijke en provinciale bestuurders.

Het verband tussen het onderzoek en de Tariefwet valt ook in de enquête zelf te constateren. De periodisering namelijk bij de vraag naar de 'voormalige en tegenwoordige toestand' is opgesteld aan de hand van de tijdstippen waarop de Tariefwet werd in- en bijgesteld: vóór 1814 / gedurende 1814, 1815 en 1816 / gedurende 1817, 1818 en de eerste helft van 1819 / op 31 December 1819.

Een verdere reden voor het uitschrijven van een onderzoek was het feit dat het economisch leven gekenmerkt werd door ernstige spanningen. Met de handel ging het steeds slechter door het verlies voor Nederland van zijn positie als stapelplaats. Steeds vaker traden de consumenten in contact met eerste afzenders.⁸ Afgezien van het nadeel alleen al hiervan voor de nijverheid, werd deze ook nog gekonfronteerd met een steeds sterker wordend protectionisme.⁹ De landbouw op haar beurt werd getroffen door een sterke daling van de graanprijzen.¹⁰

Het gevolg was grote armoede en werkloosheid. Uitschrijven van een enquête past dan ook in het door Willem I gevoerde beleid dat als hoofddoel had de ontplooiing van de

industrie met als beoogd neveneffect een toenemende werkgelegenheid.¹¹ Dat in deze enquête, in tegenstelling tot die van 1816, ook gevraagd wordt naar het voorkomen en de beloning van kinderarbeid, is wellicht in dit kader te verklaren. In feite is het zelfs zo dat Willem I ook heeft aangedrongen op het instellen van een nijverheidsenquête.¹² Door het ingestelde onderzoek van minister A.R. Falck was dit echter overbodig.

b. Een visuele kennismaking

De afbeelding op p. 42 toont een bladzijde uit het antwoord van Breda op de enquête van 1819. De gehele enquête besloeg 19 vragen welke grofweg in drie blokken te verdelen zijn: 3- 6, vragen met betrekking tot de arbeid, aantal werklieden, lonen, werktuigen; 7- 8 vragen met betrekking tot het produkt en de bestemming daarvan; 9-19 vragen met betrekking tot de algehele toestand.

De indeling die I.J. Brugmans geeft in zijn *Statistieken van de Nederlandse Nijverheid uit de eerste helft van de 19e eeuw* wijkt af van de oorspronkelijke. Hij heeft de staten enigszins bewerkt met als consequentie dat de originele kolommen 2 en 4 bij hem niet voorkomen en de originele kolommen 12 en 13 zijn samengevoegd. De informatie die hierdoor eventueel verloren zou gaan, heeft hij opgenomen in noten onderaan de bladzijde. Daarentegen heeft hij de oorspronkelijke kolommen 5 en 6 uitgesplitst naar volwassenen en kinderen.

2. De administratieve ontstaansgeschiedenis van de Staat

a. De formele grondslag

De aanschrijving geschiedde op last van het Ministerie van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën in een brief aan de colleges van Gedeputeerde Staten, d.d. 14 maart 1820 (zie bijlage 1).

Als gevolg van het gebrek aan eenduidigheid in de antwoorden op de enquête van 1816, was ditmaal besloten tot een 'modeltabel welke behalve de hoofden der kolommen nog daarenboven de noodige aanwijzingen en voorbeelden, die tot gelijkvormigheid in derzelver uitwerking moeten strekken, vervat, en, ter nog meerdere bevordering daarvan, vergezeld gaat van eene alphabetische lijst der meest bekende fabrieksoorten'¹³ (zie bijlage 2 en 3).

De opzet van de enquête is duidelijk ontleend aan die van 1816. De uitbreidingen betroffen de vragen naar het voorkomen en de beloning van kinderarbeid en het erbij betrekken van de ambachtelijke sector (werkwinkels). Dit laatste komt duidelijk naar voren bij een vergelijking van de bijgevoegde alphabetische lijsten van fabrieken (en werkwinkels). Bedroeg het aantal vermeldingen in 1816 205 categorieën, in 1819 was dat 505. In verband met dit aantal categorieën is door sommige auteurs gewezen op het mogelijke verband dat zou bestaan tussen deze alfabetische lijst en de patentregisters.¹⁴ Nu ligt weliswaar het aantal beroepsvermeldingen in beide gevallen rond de 500, maar een nauwkeurige vergelijking leert dat de verschillen tamelijk groot zijn. Het voornaamste verschil is wel dat bij de patentregisters veelmeer sprake is van verzamelcategorieën dan bij de staten. Een voorbeeld: de patentcategorie 'fabrikanten, arbeidende in zijde, wol, katoen, vlas en andere dergelijke stoffen' kent in de nijverheidsenquête alleen al wat betreft de wol ca. 20 uitsplitsingen naar produkt (baai, casimir, kalamink, e.d.) en naar produktiewijze (breierijen, kaarderijen, weverijen, e.d.). Hiermee is niet gezegd dat er geen enkel verband tussen beide 'nijverheidsregistraties' zou bestaan, maar hierover later meer (§2.b/c en §4.b).

De colleges van Gedeputeerde Staten waren verantwoordelijk voor het doorsturen van de tabellen naar de gemeente- en stadsbesturen en het weer verzamelen van de antwoorden. Op basis van de antwoorden dienden zij een provinciale verzameltabel op te stellen. Deze moest vergezeld gaan van een 'kort beredeneerd statistisch overzicht (...) waaruit de gehele toestand daarvan (het fabriekwezen, m.d.), zoo met opzigt tot de oorzaken van bloei *hier* als de vermindering *daar*, tevens met de welgemikte middelen van herstel voor elke fabrieksoort'.¹⁵

De vragen dienden ingevuld te worden aan de hand van de situatie zoals die was op 31 december 1819. De colleges van Gedeputeerde Staten werden verzocht de overzichtstabellen vóór 1 juli 1820 op te sturen naar het ministerie.

b. De uitvoeringsbesluiten en -procedures

De colleges van Gedeputeerde Staten richtten zich weliswaar rechtstreeks tot de burgemeesters, maar er is nog een 'schakel' mogelijk, de arrondissementscommissaris, hoofdschout. Uit provinciale aanschrijvingen blijkt dat veelal zij allereerst een verzameltabel opstelden voor hun eigen arrondissement en dat op basis hiervan de provinciale verzameltabel werd opgesteld.¹⁶ Dit is daarom van belang omdat elke aggregatieronde in principe een verlies van informatie kan inhouden. Bij de nijverheidsenquête van 1816 is dat zeer duidelijk. Dit punt speelt in dit geval minder aangezien er niet of nauwelijks provinciale verzameltabellen bewaard zijn gebleven.

Voor de inwinning van de informatie door de gemeentebesturen bestonden vrij strakke voorschriften. De vragenlijst was bindend evenals de bijgevoegde lijst van fabrieken en werkwinkels. Voor alle duidelijkheid was tevens de reeds vermelde 'modeltabel' meegezonden met nadere tekst en uitleg (bijlage 2). In tegenstelling tot de enquête van 1816, waarbij het invullen aan fabrikanten zelf werd overgelaten, diende dit nu te geschieden door iemand, aan te wijzen door het gemeentebestuur. De inschakeling van politiecommissarissen, zoals verondersteld bij de enquête van 1816¹⁷ was ditmaal echter uit den boze. Elke schijn van betrokkenheid van de zijde van 'justitie' of 'financiën' diende vermeden te worden.¹⁸ Wel is duidelijk dat fabrikanten betrokken werden bij de beantwoording. Zo werd in Vlissingen de Kamer van Koophandel ingeschakeld, ging in Nijmegen de betreffende persoon naar verschillende fabrikanten toe en werden de ambachtslieden op het stadhuis ontboden. In Delft werd de procedure van 1816 wederom toegepast en vulden de betrokkenen zelf de formulieren in.¹⁹

Dat niet overal de gemeentebesturen de gewenste medewerking verkregen, blijkt uit de opgave van de stad Utrecht: van de vijf boekdrukkers aldaar zonden vier geen antwoord, van de zeven leerlooiers antwoordden slechts drie.²⁰ Andere gemeenten hebben wellicht minder snel berust in de onvolledigheid der gegevens, maar het is een illusie te menen dat men al die gegevens heeft gekregen waar men ook om gevraagd had. Op het hoe en waarom van de weinig meewerkende houding der fabrikanten zal nog worden teruggekomen (§2.c). Mocht een gemeentebestuur de behoefte voelen 'nog eenige bijdragen wegens den geheelen of gedeeltelijken staat van het fabriekwezen zijner plaats te moeten inzenden', dan was dat welkom maar diende wel te geschieden in een afzonderlijke memorie.²¹

c. De betrouwbaarheid van de informatie uit de Staat

Voorop staat dat de enquête van 1819 niet volledig is als het gaat om een weergave van de Nederlandse economische activiteit op dat moment. De sterke nadruk die lag op het meten van de effecten van de Tariefwet had, in enkele gevallen zeker, tot gevolg dat alleen die takken van nijverheid bij het onderzoek werden betrokken, die met deze wet te maken hadden. Zo staat te lezen in de aanschrijving van het college van Gedeputeerde Staten van Noord-Holland: 'dat onder den algemeenen naam van fabrieken en werkwinkels alleen moeten begrepen worden die inrigtingen, waarin fabrieksgoederen of andere voorwerpen vervaardigd worden, welke een object van handel uitmaken, en dat in deze zin van de alphabetische lijst achter de model-staat gevoegd, moet gebruik gemaakt worden'.²² Van een dergelijke uitgesproken beperking is geen sprake in de provinciale aanschrijvingen van Gelderland, Utrecht, Noord-Brabant en Limburg, waarmee echter nog niet gezegd is dat een dergelijke handelwijze niet in de praktijk bestaan zou kunnen hebben.

Een ander punt van onvolledigheid betreft de huisindustrie. Twee factoren spelen daarbij een rol. Dikwijls valt bij een thuiswerker de grens tussen baas en werknemer moeilijk te trekken vanwege de verschillende gradaties van afhankelijkheid van een patroon of ondernemer. Daarbij was veel huisindustrie een nevenwerkzaamheid van boeren.²³ Deze laatste groep was überhaupt niet bij het onderzoek betrokken. Vanuit het ministerie werden ook geen richtlijnen gegeven in deze, behalve de opmerking 'Zoo het werk niet in eene werkplaats, maar door de individus aan huizen gedaan wordt, alsdan het getal der individus optegeven'.²⁴ Gezien voorgaande opmerkingen moet echter gevreesd worden dat de resultaten dienaangaande zeer te wensen overlaten.²⁵

Wat betreft de betrouwbaarheid van de wel aanwezige informatie stuit men allereerst op het bezwaar dat het om gegevens gaat die door de fabrikanten zelf zijn verstrekt. Weliswaar hadden de gemeentebesturen een eigen verantwoordelijkheid, maar in die gevallen dat een eigen commentaar werd bijgevoegd, blijkt dat vaak geïnspireerd te zijn door de

meningen van de fabrikanten zelf. Vaak is het een uitwerking van de antwoorden op de vragen naar de algemene toestand en de middelen tot redres. Opgaven waarvan H. Coppejans-Desmedt stelt dat ze 'eigenlijk als volstrekt onbetrouwbaar moeten worden beschouwd (...) een soort overschatting van het inzicht der nijveraars in hun vak'. Zij erkent weliswaar wel een waarde van dergelijke gegevens maar 'minder voor de studie van de economie zelf dan voor de opinie van de industriëlen over de economie van hun tijd'.²⁵ Of zoals in de aanschrijving behorende bij de enquête van 1843 te lezen valt: 'De onvolledigheid der bij vroegere gelegenheden ingekomene opgaven kan gedeeltelijk daaraan te wijten zijn geweest, dat men hier en daar, vooral in de steden, eene oproeping aan de fabrikanten en trafikanten gedaan heeft, om aan het bestuur te komen opgeven, wat hetzelfde verlangde te weten'.²⁶

Maar ook bij de andere vragen is de nodige voorzichtigheid geboden. De bereidwilligheid van de fabrikanten om mee te werken moet beslist niet al te hoog worden aangeslagen. Immers, zo valt te lezen in een brief van de burgemeester van Haarlem: 'de zooveelvuldige tabellarische opgaven welke onder het voormalige Fransche Gouvernement gerekwireerd zijn geworden, en steeds zonder eenige vrugt gebleven zijn, de fabrikanten & c.a. in het algemeen zeer tegen dergelijke mesuren vooringenomen heeft, (...) vreezen wij echter dat wij ten deeze de zozeer gevestigde opinie niet zullen kunnen overwinnen, en de aanvraag derhalven haar wezentlijk doel geheel zal missen'.²⁷ Expliciet wordt hierbij verwezen naar eerdere Franse tellingen die veelal ten doel hadden òf 'om uit het land alles te halen wat er zonder gevaar van opstand weg te halen viel'²⁸ òf 'waardoor men de geheimen der fabrikanten tracht uittelokken, om langs dien weg daar van onderricht te worden'.²⁹

Afgezien van de bereidwilligheid van de fabrikanten speelt ook nog een rol in hoeverre zij in staat geacht mogen worden de juiste opgaven te verstrekken. In hoeveel gemeenten meer dan alleen Leiden zal het probleem zich hebben voorgedaan van 'veele knoopjesdraaijers, wevers en dergelijke die van de smalle gemeente zijn, uit hoofde dat zij buiten staat zijn om eene enkele letter op papier te brengen'.³⁰

Een verdere onduidelijkheid bleek te hebben bestaan over de vraag onder welke categorie soms mensen moesten worden ondergebracht. 'Ik kies hier tot voorbeeld de glazenmakerijen, de vergulderijen en de olieverwerijen. Op sommige plaatsen, vooral ten plattenlande, is dezelfde verwer tevens vergulder en glazenmaker. Wilde men nu, in dusdanig geval, gelijk inderdaad wel eens gebeurd is, opgeven: er bestaat in de gemeente één verwer, één vergulder en één glazenmaker, dan zou men hierdoor drie personen noemen, waar er eigenlijk slechts één gevonden wordt'.³¹ Hierbij stuit men op de mogelijkheid dat bij het invullen van de enquête gebruik is gemaakt van de patentregisters. Vermelding van één persoon onder meerdere beroepen is hierbij zeer goed mogelijk. In het supplement op de *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw* geven de schrijvers het voorbeeld van de arrondissementstelling van Amsterdam, die tot stand is gekomen op basis van de patentregisters. Bij een vergelijking van deze gegevens met de gegevens die uiteindelijk in de enquête waren opgenomen, zijn zij echter op de nodige verschillen gestuit en daarmee op de onmogelijkheid om deze twee tellingen zonder meer aan elkaar te kunnen koppelen.³²

Het probleem om sommige beroepsuitoefenaren onder een bepaalde categorie te brengen werd alleen nog maar versterkt door het feit dat de in de lijst gegeven benamingen van fabrieken en werkwinkels niet altijd even duidelijk bleken te zijn en soms zelfs onjuist gekozen.³³

De kwestie van de betrouwbaarheid speelt ook een niet onaanzienlijke rol in de discussie over het loonniveau in de eerste helft van de negentiende eeuw. Het is mijns inziens hier niet de plaats om inhoudelijk op deze discussie in te gaan. Wel wil ik aangeven welke bezwaren hierbij zijn ingebracht tegen de in de enquête opgegeven looncijfers. Het probleem is dat de looncijfers door verschillende factoren werden bepaald, zonder dat is aangegeven binnen de enquête in hoeverre daarmee rekening is gehouden. Te noemen zijn wat dat betreft: betaling in natura en andere emolumenten, stukloon, de lengte van de werkdag, de duur van het seizoen van de uitgeoefende economische activiteit, de samenstelling van de arbeidspopulatie. Verder bestaat onduidelijkheid over het punt hoe de loongegevens op de verschillende niveaus geaggregeerd zijn.³⁴ Verder bleken sommige opgegeven werkliedenlonen bazenlonen te zijn.³⁵ Degenen die geïnteresseerd zijn in bovenvermelde discussie verwijs ik naar de werken/artikelen van J. Moky, J.M.M. de Meere en Th. Kint/R.C.W. van der Voort.³⁶

3. Verwijzende notities

a. Vindplaatsen

Een overzicht van de tot nu toe bekende Staten van fabrieken en werkwinkels van 31 december 1819 en hun vindplaatsen.

Staten op het provinciale niveau zijn alleen bewaard gebleven in Friesland (R.A. Friesland) en Drenthe (R.A. Drenthe). In alle overige provincies zijn slechts Staten op gemeentelijk c.q. regionaal niveau bewaard.

	<i>gemeente c.q. regio</i>
Groningen	Groningen, G.A.
Overijssel	Dalfsen, R.A. Ov. Oldenzaal, G.A. Zwolle, G.A.
Gelderland	Hoofdschoutambt Borculo (gemeenten Borculo, Eibergen, Lichtenvoorde, Neede), R.A.Ge. Hoofdschoutambt Buren en Culemborg, R.A.Ge. Hoofdschoutambt Nederbetuwe (gemeenten Dodewaard, Kesteren, Lienden, Maurik, IJzendoorn, Zoelen), R.A.Ge. Hoofdschoutambt Overbetuwe (gemeenten Doornspijk, Echteld en Ochten), R.A.Ge. Elst, G.A.
Utrecht	Utrecht, G.A.
Noord-Holland	Alkmaar, G.A. Amsterdam, G.A. Enkhuizen, G.A. Haarlem, G.A. Zaandijk, G.A.
Zuid-Holland	Brielle, G.A. Delft, G.A. Leiden, G.A. Moordrecht ³⁷ Schoonhoven, G.A. Vlaardingen, G.A.
Zeeland	Goes, G.A. Oud Vossemeer, G.A. Zierikzee, G.A.
Noord-Brabant	Breda, G.A. Eindhoven, G.A. Rucphen, G.A.
Limburg	Arrondissement Roermond (kantons Achel, Bree, Horst, Maaseik, Roermond, Sittard, Weert), R.A.L.

Verder zijn deze staten, met uitzondering van Moordrecht, in gedrukte vorm opgenomen in de *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw* van I. J. Brugmans (RGP grote serie nrs. 98 en 99, 's-Gravenhage 1956) en het supplement daarop van D. Damsma, J. M. M. de Meere en L. Noordegraaf (RGP grote serie nr. 168, 's-Gravenhage 1979).

b. Aanvullende bronnen

1. Gerelateerde bronnen

In de aanschrijving werden de colleges van Gedeputeerde Staten verzocht om naast de tabellen 'een kort beredeneerd statistisch overzicht' te voegen 'waaruit de gehele toestand daarvan (het fabriekwezen, m.d.), zoo met opzigt tot de oorzaken van bloei *hier* als de verhinderende *daar*, tevens met de welgemikte middelen van herstel voor elke fabrieksoort en daaruit voor de geheele massa dezer, worde bloot gelegd en ontvouwd'.³⁸ Ook aan de gemeentebesturen werd de mogelijkheid geboden tot een dergelijk com-

mentaar. Over het algemeen volstonden de colleges met het becommentariëren van de door de fabrikanten aangedragen oplossingen. De overzichten hebben dan ook alleen een duidelijke waarde indien geen of weinig informatie voorhanden is via de staten zelf, zoals in het geval van Groningen en Overijssel. De overzichten van de provincies Groningen, Overijssel en Noord-Holland alsmede van het hoofdschoutambt Veluwe zijn opgenomen in het supplement op de *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*.

2. Toetsingsbronnen

Voor toetsing van de enquêtegegevens komen meerdere bronnen in aanmerking. Wat betreft de bedrijfsmatige gegevens, zoals opgegeven onder kolom 1-5 zijn de patentregisters de meest aangewezen bron. Deze immers vormen een continue registratie van de economische activiteit. Al meerdere malen is in dit commentaar gewezen op het (mogelijke) verband tussen die registers en deze enquête. Mijns inziens bestaat er geen direct verband in die zin dat de enquête opgezet zou zijn vanuit de patentregisters. Ik sluit echter in het geheel niet de mogelijkheid uit dat bij de beantwoording van de enquêtevragen door de lokale bestuurders is gebruik gemaakt van de patentgegevens. Het door D. Damsma gegeven voorbeeld van de arrondissementsopgave van Amsterdam is wat dat betreft een sprekend voorbeeld.³⁹

Toetsing van de looncijfers is mogelijk aan de hand van de onderzoeksresultaten van een door Willem I in het leven geroepen commissie die zich bezighield met het ontwerpen van een nieuwe grondslag voor de grond- en personele belasting (Wet van 28 december 1816, *Staatsblad* 69, K. B. van 12 april 1817). Deze commissie heeft tot tweemaal toe informatie ingezameld, per gemeente omtrent arbeidslonen. In 1817 werden de gemeentebesturen verzocht 'renseignementen te geven omtrent het opregt bedrag der dagloonen, *zoo als die wezentlijk betaald worden* in elke gemeente en verdeeld in twee klassen: 1e. Dagloonen van de werklieden in fabrieken, trafieken of op ambachten van allerley aard, of van kruijers of pakdragers etc.

2e. Die van gewoone arbeidslieden voor het verrichten van het werk in het veld, en die dus in den waren zin van *dag arbeidsloon* kunnen worden verstaan'.⁴⁰ Echter ook een in dit geval voor meerdere uitleg vatbare instructie leidde ertoe dat in veel gevallen de daglonen van alle beroepen in de betreffende gemeente werden opgegeven. Voor de commissie was het ondoenlijk hieruit een provinciaal gemiddelde te reconstrueren en zij besloot in 1819 tot het houden van een nieuw onderzoek, met dit maal strengere criteria:

1. '...de geheele prijs van het gewoon dagloon in den zomer van een metzelaar of een timmerman, daaronder berekend hetgeen zij in voedsel of drank ontvangen omdat dit een wezentlijk gedeelte van het dagloon uitmaakt.

2. ...de prijs van het gewoon dagloon in den zomer van een werkmans tot land- en veldarbeid van allerleien aard gebruikt wordende'.⁴¹

Een andere mogelijkheid tot toetsing van de loongegevens is mogelijk, indien men kan beschikken over bedrijfsgegevens. Een mooi voorbeeld daarvan is het werk van L. Noordegraaf, *Daglonen in Alkmaar, 1500-1850*, z.pl. z.j.

Voor een kritische waardering van de meer algemene informatie betreffende de toestand van het bedrijf en de middelen tot aanmoediging, is men toch aangewezen op de al eerder omschreven provinciale en, mogelijk lokale commentaren bij de enquête. Aanvullende informatie valt wellicht te halen uit de literatuur van die tijd.

c. Literatuur

1. Andere gidsen en commentaren:

I. J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, 2 delen, RGP grote serie nrs. 98 en 99, 's-Gravenhage 1956.

H. Coppejans-Desmedt, 'Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 126 (1960) 1-60.

D. Damsma, J. M. M. de Meere, L. Noordegraaf, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft van de 19e eeuw*, supplement, RGP grote serie nr. 168, 's-Gravenhage 1979.

U.G. Schilthuis, *Bijdragen tot de kennis van den tegenwoordigen Staat der provincie Groningen* (deel I), 1860, maakt een vergelijking tussen de enquêtegegevens van 1816 en 1819; de gegevens zelf vallen inmiddels niet meer te achterhalen.

2. Enkele historische studies van belang voor een goed begrip van de historische situering van de Staat:

I.J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft van de 19e eeuw*, RGP grote serie nr. 98, 's-Gravenhage 1956, Inleiding, ix-xxiv.

D. Damsma, J.M.M. de Meere, L. Noordegraaf, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft van de 19e eeuw*, supplement, RGP grote serie nr. 168, 's-Gravenhage 1979, Inleiding, ix-xxv.

W.L. Groeneveld Meyer, *De tariefwetgeving van het Koninkrijk der Nederlanden, 1816-1819*, Rotterdam 1924.

3. Enkele administratief-juridische publikaties van belang voor een goed begrip van de concrete totstandkoming van de Staat:

De Provinciale Bladen van de verschillende provincies.

4. Enkele historische studies waarin de Staat is gebruikt:

I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw, 1813-1870*, Utrecht/Antwerpen 1967.

Idem, *Paardenkracht en Mensenmacht, sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1795-1940*, 's-Gravenhage 1961.

J.G.A. Everwijn, *Beschrijving van handel en nijverheid in Nederland*, 's-Gravenhage 1912.

R.T. Griffiths, *Industrial retardation in the Netherlands, 1830-1850*, 's-Gravenhage 1979.

Th. Kint, 'Industriële lonen in de pre-industriële negentiende eeuw', in: P. Boomgaard e.a. (red.), *Exercities in ons verleden. 12 Opstellen over de economische en sociale geschiedenis van Nederland en koloniën, 1800-1950*, Assen 1981, 6-27.

Th. Kint, R.C.W. van der Voort, 'Economische groei en stagnatie in de Nederlanden 1800-1850', in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 43 (1980) 105 e.v.

Idem, 'Stedelijke industriële arbeidsmarkten in 1819: een modern kwantitatief economisch-historisch onderzoek', in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 46 (1983) 113-127.

J.M.M. de Meere, 'Daglonen in België en Nederland in 1819 – een aanvulling', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 6 (1980) 357-384.

Idem, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw: aspecten en trends*, Cahiers sociale geschiedenis nr. 1, 's-Gravenhage 1982.

J. Mokyr, *Industrialization in the Low Countries, 1795-1850*, New Haven/London 1976.

Idem, 'Capital Labor and the Delay of the Industrial Revolution in the Netherlands', in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 39 (1975) 280-299.

J.L. van Zanden, 'Lonen en arbeidsmarkt in Amsterdam, 1800-1865', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 9 (1983) 3-27.

4. Mogelijke gebruikswijzen van de Staat in het historisch onderzoek

a. Themata

1. Onderzoek naar de industriële ontwikkeling op lokaal, regionaal en landelijk niveau.
2. Onderzoek naar de inkomensontwikkeling, levensstandaard op lokaal, regionaal en nationaal niveau.
3. Onderzoek naar de economische ontwikkeling op lokaal, regionaal en nationaal niveau.
4. Onderzoek naar het economisch beleid en de economische denkbeelden op lokaal, regionaal en nationaal niveau.

b. Het verrijken van de Staat met informatie uit andere bronnen

De bronnen, welke besproken zijn bij de paragraaf 'Toetsingsbronnen' kunnen tevens dienen ter verrijking en aanvulling. Naast deze zijn echter nog een tweetal andere bronnen te vermelden. Allereerst andere enquêtes uit de negentiende eeuw. In feite zou men de nijverheidsenquêtes van 1808, 1816, 1819, 1843 en 1848 als een op elkaar aansluitende reeks kunnen beschouwen. De opzet van met name de enquêtes van 1808, 1816 en 1819 hangt zeer nauw samen, zij het dat elke nieuwe uitgebreider is. Ter aanvulling kan dan dienen de Goldberg-enquête van 1800. Voor gegevens betreffende de kinderarbeid kan aanvulling het best verkregen worden door gebruik te maken van de enquêtes van 1841 en 1860 die speciaal naar dit onderwerp zijn ingesteld.

Noten

- 1 Schrijven van minister A. R. Falck aan koning Willem I. Archief Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën, 16 Juli 1820, 4025b (A. R. A., Wat. na 1813, port. 894), opgenomen in I. J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft van de 19de eeuw*, RGP grote serie nr. 98, 's-Gravenhage 1956, xx.
- 2 Ibidem.
- 3 Bijlage 1.
- 4 'Kort beredeneerd statistisch overzicht van het fabriekswezen in de provincie Noord-Holland, 25 October 1820', opgenomen in: D. Damsma, J. M. M. de Meere, L. Noordegraaf, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft van de 19de eeuw*, supplement, RGP grote serie nr. 168, 's-Gravenhage 1979, supplement 3, 523 (zonder bronvermelding).
- 5 Bijlage 1.
- 6 *Provinciaal Blad van Noord-Holland voor 1820*, nr. 35, opgenomen in Damsma, a.w., xiii-xiv.
- 7 Zie noot 4.
- 8 Brugmans, a.w., xxii.
- 9 Ibidem.
- 10 Ibidem.
- 11 Idem, a.w., xiv.
- 12 Kabinet des Konings, 5 Juli 1820, nr. 9 (A. R. A., Arch. Staatssecretarie), opgenomen in Brugmans, a.w., xx.
- 13 Bijlage 2.
- 14 Damsma, a.w., xviii; P. M. M. Klep, A. Lansink, W. F. M. Terwisscha van Scheltinga, 'De registers van patentplichtigen, 1805-1893', in: *Broncommentaren I-IV*, 's-Gravenhage 1987², 24.
- 15 Bijlage 1.
- 16 *Provinciaal Blad van Gelderland voor 1820*, Nr. 56, Besluit van den 6 April 1820, Nr. 3, waarbij inlichtingen gevraagd worden wegens den staat der Fabrieken en Trafieken.
- 17 H. Coppejans-Desmedt, 'Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 126 (Brussel 1960) 35.
- 18 Bijlage 1.
- 19 Brugmans, a.w., xxiv-xxv.
- 20 Ibidem.
- 21 Bijlage 1.
- 22 *Provinciaal Blad van Noord-Holland voor 1820*, nr. 35, opgenomen in Damsma, a.w., xiii-xiv.
- 23 Brugmans, a.w., xxiv.
- 24 Bijlage 2.
- 25 Coppejans-Desmedt, a.w., 38.
- 26 Aanschrijving van Minister van Binnenlandse Zaken Schimmelpenninck van der Oye aan de Heer Staatsraad Gouverneur der Provincie ..., 's-Gravenhage, 10 Februarie 1843, Nr. 128, 9e Afd. tot het houden van een nijverheidsenquête, opgenomen in Brugmans, a.w., xxvii (zonder bronvermelding).
- 27 Schrijven van de 'burgemeesteren der stad Haarlem, David Hoeufft', 10 mei 1820, in: Notulen Gedeputeerde Staten van Noord-Holland, 12 mei 1820, nr. 30 a/b, opgenomen in: Damsma, a.w., xv.
- 28 Coppejans-Desmedt, a.w., 4.

- 29 *Verzameling van besluiten, aanschrijvingen en bekendmakingen van het Gouvernement der Provincie Limburg*, 1816, Nr. 168.
- 30 Missive B&W van Leiden, ongedateerd, GA Leiden, port. 1211, Stukken betreffende de opgaven omtrent den staat der nijverheid enz. 1820, opgenomen in Brugmans, a.w., xvi.
- 31 Brugmans, a.w., xxvi (zie noot 26).
- 32 Damsma, a.w., aanhangsel 4: Fabrieken en werkwinkels te Amsterdam op de 31ste december 1819 volgens de arrondissementsopgaven, 482-487 (zonder bronvermelding).
- 33 Brugmans, a.w., xxvi-xxvii (zie noot 26).
- 34 Th. Kint, 'Industriële lonen in de pre-industriële negentiende eeuw', in: P. Boomgaard e.a. (red.), *Exercities in ons verleden. 12 Opstellen over de economische en sociale geschiedenis van Nederland en koloniën, 1800-1950*, Assen 1981.
- 35 Brugmans, a.w., xxiv.
- 36 Zie paragraaf 3.c.4.
- 37 Bij de uitgave van het supplement op de Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft van de 19de eeuw van D. Damsma e.a. was deze staat in het bezit van prof. dr. I.J. Brugmans.
- 38 Bijlage 1.
- 39 Zie noot 32.
- 40 Circulaire van 13 Augustus 1817, Litt. R., waarbij wordt gevraagd eenen staat der dagloonen van de onderscheidene daarbij opgegevene werklieden, in: *Administratief Memoriaal der Provincie Limburg*, 1817, Nr. 70.
- 41 J.M.M. de Meere, 'Daglonen in België en Nederland in 1819, een aanvulling', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 6 (1980) 357 e.v.

Afbeelding

Bladzijde uit het antwoord van Breda op de enquête van 1819

42

Afbeelding: Bladzijde uit het antwoord van Breda op de enquête van 1819 (foto: G. A. Breda).

Fabrieken en Werkwinkel.		Plaats der Fabrieken en Werkwinkel.	Aantal of grootte der aanvraag, of de omvang der fabrieken of werkwinkel.	Gedrag der fabrieken en werkwinkel.	Aanvraag der fabrieken en werkwinkel, per dag, en getal der werkers.	Vermeende de tenaars dier goederen konsta- lyke waarden of verbruik zouden.	
Sloofd- benamingen	Byzonderste nader aandee- lende benaming					1814	1815
Afzemsakerijen	Bier afz.	2	gender	5	65	Staatlyk	Staatlyk
Sand- en Lent fabryk	Coren en ka- toene Lent.	1	afz.	4	50 15	-	-
Bierbrouwen	-	7	-	14	65 70	Staatlyk	Staatlyk

Voormalige en Eigenwoordige Postrand									
Seer 1814.		1. gedurende 1814-15 en 1816	2. gedurende 1817-18 en 1819		op 31. December 1819		Aardelen van		
Soort	Indien verduy- baar	Indien nuttelyk was	Soort	Indien verduy- baar	Indien nuttelyk was	Soort	Indien verduy- baar	Indien nuttelyk was	
Ged. Staatlyk fabryk van Breda	-	1 k	-	1 k	-	1 k	-	1 k	Vermeerdering van Staatlyk- lasten p. hand- werk.
Hand- werk	-	-	-	-	-	-	-	-	Deze fabriek is nu o. hand- werk
G. Berging van Breda	-	1 k	-	1 k	-	1 k	-	1 k	Vermeerdering van Staatlyk- lasten p. hand- werk.

Bijlage 1

Aanschrijving van het Ministerie voor Publiek Onderwijs, de Nationale Nijverheid en de Koloniën aan de colleges van Gedeputeerde Staten (Opgenomen in I.J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft van de 19e eeuw*, RGP grote serie nr. 98, 's-Gravenhage 1956, xvi-xix, zonder bronvermelding).

's-Gravenhage, den 14 Maart 1820

No. 1 N.

Bij eene circulaire van den Minister van Binnenlandsche Zaken van den 31sten Augustus 1816, No. 61 A., aan de Gedeputeerde Staten der respectieve provinciën, werd door denzelfden gevraagd eene opgave van den staat der fabrieken en trafijken van elk dier provinciën, zoodanig als deze zich hadden bevonden op den 1sten Augustus van dat zelfde jaar.

Ter voldoening hieraan zijn dan ook successivelijk, ten deele aan welgemelden Minister, ten deele aan mij, die opgaven gezonden, en buiten allen twijfel zoude uit dezelve de algemeene staat van het toenmalig fabriekwezen behoorlijk zijn te voorschijn gekomen, ware het niet, dat er bij de opmaking van dien staat verscheidene gapingen in vele der gemelde opgaven waren ontdekt geworden, welke verhinderd hebben, om te dezen aanzien tot juiste resultaten te komen; waarvan als voornamste oorzaken kunnen gesteld worden het ongelijkvormig, onvolledig en dikwijls ondoelmatig opvolgen door vele gemeentebesturen van de voorschriften, welke die aanschrijving in den tabellarischen vorm vergezeld hebben, terwijl andere geheel in gebreke zijn gebleven hunne opgaven bij de gedeputeerde besturen intezenden.

De behoefte derhalve, om den toestand van het fabriekwezen destijds te kennen is daardoor niet vervuld. De noodzakelijkheid intusschen, om dien, zoo naauwkeurig mogelijk, te beoordelen op een veel later tijdstip, onder vergelijking met vorige toestanden en opgemaakt uit de eigen opgaven der belanghebbenden, vereischt, dat ik UEd. Gt. Achtb., bij deze inviteer, om zich op nieuw met het onderzoek dienaangaande in Uwe provincie te belasten, en mij den staat van het fabriekwezen in dezelve, zoo als die zal bevonden worden geweest te zijn op den 31sten December 1819, toe te zenden, uiterlijk met den 1sten Julij dezes jaars.

Ten einde zoo veel doenlijk voor te komen eene verschillende wijze van bewerking en uiteenloopende opgaven door de gemeentebesturen, heb ik noodig geoordeeld de punten, wier opgave verlangd wordt, te moeten vervatten in eene model-tabelle, welke behalve de hoofden der kolommen nog daarenboven de noodige aanwijzingen en voorbeelden, die tot gelijkvormigheid in derzelver uitwerking moeten strekken, vervat, en, ter nog meerdere bevordering daarvan, vergezeld gaat van eene alphabetische lijst der meest bekende fabrieksoorten; door welk nategaan en tot grondslag van opsporing en uitwerking te leggen, elk gemeentebestuur van zelf geleid wordt, om niet alleen geene der fabriekmatige inrigtingen in zijn ressort overteslaan, maar ook niet aftewijken van de benamingen, onder welke zij het voegzaamst en algemeen bekend staan. Ik kan daarom niet nalaten UEd. Gr. Achtb. te verzoeken nadrukkelijk toetezien op het behoorlijk in acht nemen van de vereischten in deze door de plaatselijke besturen, en dezelve uittenoodigen om, bij de toezending van een exemplaar der model-tabelle met de noodige invullingsbladen, (te welken einde hier nevens gaan

- Model-tabellen,
- Invullingsbladen met een titel,
- Inlegbladen,)

dezelve op het allerernstigste de noodzakelijkheid voor te houden, dezen arbeid met de uiterste zorgvuldigheid te verrigten; niet af te wijken van de inrigting der tabelle naar aanleiding der alphabetische lijst, en geene der fabrieksoorten, welke in zoodanige gemeente gevonden worden, overteslaan; zich met geene losse opgaven der belanghebbenden te vergenoegen, maar zich door elk dezer zoo naauwkeurig mogelijk van de echtheid en juistheid zijner opgave te verzekeren; met verdere aanschrijving aan het plaatselijk bestuur om, indien hetzelve mogt oordeelen nog eenige bijdragen wegens den geheelen of gedeeltelijken staat van het fabriekwezen zijner plaats te moeten inzenden, zulks alsdan bij eene afzonderlijke memorie te doen.

Gelijk de opgave der bijzonderheden, in de tabelle vermeld, geheel afhangt van de opene of bekwampene, de vrijmoedige of beangste mededeeling derzelve voor de belanghebbenden, zoo is het tot het bereiken van het oogmerk in deze onvermijdelijk, de plaatselijke besturen ernstig te verwittigen zich zorgvuldig te wachten, de inwinning dier opgaven aan iemand op te dragen, die in openlijke en regtstreekse betrekking staat het zij met judiciële policie, het zij met eenig vak der lands- of plaatselijke belastingen; hebbende de ondervinding

geleerd, hoe door zulke maatregelen de belanghebbenden in de meening geraakten, als of de van hen verzochte opgaven gevraagd werden om hen daardoor of te beperken of lasten op te leggen. Het zoude mij integendeel bijzonder aangenaam zijn, wanneer de gemeentebesturen opgewekt wierden, deze gelegenheid te baat te nemen om, langs de meest gepaste wegen, het vertrouwen te dezen aanzien, door vroegere maatregelen geknakt, weder op te wekken, vooral door de stellige verzekering aan de belanghebbenden, dat het hier alleen te doen is om tot het wezentelijk voordeel en de herleving van het fabrijkwezen al die middelen aan te wenden, welke zullen moeten voortvloeijen uit de vergelijkende kennis van den echten staat daarvan, en welke kennis niet kan verkregen worden bij halve aangiften; daar anders, indien deze naar waarheid volledig zullen worden opgegeven, en de gemeentebesturen hierin met de noodige in achtneming van alles, wat daartoe strekken kan, te werk gaan, *indien zij de belanghebbenden doen opmerken, dat hetgeen hun gevraagd wordt, zijne grenzen daar vindt, waar verder onderzoek een onbescheiden indringen zoude zijn in datgeen hetwelk bij alle bedrijven heilig is*, de maatregelen tot bevordering van het fabrijkwezen des te doelmatiger kunnen genomen worden, om ook des te zekerder te werken.

Vermits nu de juistheid van het geheel overzicht van het algemeen fabrijkwezen des Rijks alleen moet afhangen van de juiste en zorgvuldige bijeenrekking der plaatselijke opgaven door de Gedeputeerde Staten, zoo kan ik niet genoeg aandringen op het besteden der meest mogelijke zorg aan die bearbeiding; op het niet berusten bij eenige dezer opgaven, zoodra er zich twijfel opdoet van onnaauwkeurigheid of onwaarheid, en om liever herhaalde malen op de omarbeiding eener gebrekkige of betwijfelde opgave te insisteren, dan er op door te gaan.

De tabelle met eenige verandering ingerigt zijnde, om te verstrekken tot model voor de opgaven der provinciën, zoo worden aldus de provinciale opgaven van zelf de bijeenrekking van die der gemeenten, ingerigt en gerangschikt naar de volgorde der lijst, waardoor het de *inrigtingen* zelve, en niet zoo als in sommige der vorige opgaven geschied is, de *gemeenten* zijn, welke die volgorde bepalen; komende daardoor al de gelijksoortige inrigtingen in eene provincie bij- en onder elkander. Dan vermits het van belang is, dat door elk der Gedeputeerde Staten een kort *beredeneerd statistisch overzicht* worde gegeven van den staat en toestand van het fabrijkwezen in deszelfs provincie, zoo moet ik tevens UEd. Gr. Achtb. verzoeken bij de tabellarische opgave zoodanig een overzicht te voegen, waaruit de geheele toestand daarvan, zoo met opzigt tot de oorzaken van bloei *hier* als de verhinderings *daar*, tevens met de welgemikte middelen van herstel voor elke fabrijksoort en daaruit voor de geheele massa dezer, worde bloot gelegd en ontvouwd.

(Tot de provinciale opgave ontvangen UEd.Gr.Achtb. hiernevens

1 Model-tabelle,

1 Invullingsblad met titel,

.. Inlegbladen).

Om bij dit gewichtig werk den arbeid van Gedeputeerde Staten te verligten, zoude ik dezelve in bedenking geven sommige zaakverstandigen uittenoodigen om diegenen, welke onder hun oog met de redactie der provinciale opgaven belast zijn, in dat werk te assisteren, en voorts door hunne consideratiën bij te helpen dragen tot het gemeld statistisch overzicht.

De Minister voor het Publiek Onderwijs, de
Nationale Nijverheid en de Koloniën,

Bij afwezendheid van denzelven,

De Secretaris, belast met de 1e afdeeling:

D.J. van Ewijck.

Bijlage 2

Model-tabelle ter invulling van de gemeente-opgaven van fabrieken en werkwinkels op den 31sten december 1819 (overgenomen uit: D. Damsma, J.J.M de Meere, L. Noordegraaf, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, supplement, RGP grote serie nr. 168, 's-Gravenhage 1979, aanhangsel 3, 471-475, zonder bronvermelding).

Arrondissement
Gemeente

MODEL-TABELLE

ter invulling van de

GEMEENTEOPGAVEN

der

FABRYKEN EN WERKWINKELS,

op den 31sten december 1819.

Iedere gemeenteopgave door den eersten ambtenaar van het gemeentebestuur behoorlijk te teekenen, tot verificatie, dat geene inrigting, tot het fabriekwezen betrekkelijk, in zijne gemeente is overgeslagen.

Hoezeer de beknoptheid in de opgaven wordt aanbevolen, kan het echter wel eens noodig zijn omtrent een of ander punt breeder te moeten uitweiden, dan ééne kolom gedooft. In dat geval wordt in zoodanige gerenvoijeerd tot eene afzonderlijke memorie, welk alsdan tot bijlage van de gemeenteopgave strekt.

Indien de gemeentebesturen, of ook de fabriekanten in hunne gemeente, mogen geneigd zijn eenige statistische beschouwingen, hetzij over bepaalde fabriekszonderwerpen, hetzij over het fabriekswezen in het algemeen, te willen uiteenzetten, zoo wordt daartoe de gelegenheid aangeboden door het voegen dier beschouwingen *als bijlage* tot de gemelde opgave.

MODEL-TABELLE

Fabrieken en werkwinkels		Getal der fabrieken en werkwinkels	Geheel of gedeeltelijk door werktuigen gedreven, als: <i>hoofdwerktuigen</i>	Getal der werklieden tot dezelve	Middelprijs der arbeidsloonen van de werklieden <i>per dag</i> in gld. en cts.
Hoofdbenamingen	Bijzondere na-dere aanduidende benamingen				
1	2	3	4	5	6
<p>a. In deze kolom te volgen de orde der alphabetische lijst hier achter gedrukt; voor de bestaande inrigtingen.</p> <p>b. De verschillende benamingen, welke men gewoon is aan de inrigtingen te geven, overtebren-gen tot die van de lijst en deeze te behouden tenzij er volstrekt geene benaming van voorkwame op de lijst. In dat geval zoodanige inrigting geheel onderaan, en niet tus-schen de andere op het alphabeth, te plaats. Men bedenke daarom zorgvuldig, of eene zoodanige geene bijzondere soort eener reeds opgenoemde is, wanneer die in de nevenstaande kolom n. 2, naast de-zee wordt aange-teekend.</p> <p>c. Bij voorname be-langrijke fabrieken de namen der eigenaars of firma's <i>meer binnen-waarts</i> op te geven.</p>	<p>a. In deze kolom worden de onderscheidene soorten van de hierneven staande inrigtingen geplaatst.</p> <p>b. Ook in deze kolom melding te maken, of eene inrigting, hiernevens in kolom 1, opgenoemd, een van eene grootere inrigting zij: alsdan die grootere inrigting hier weder aantehalen, vermits die grootere dan elders moet voorkomen.</p> <p>c. Indien de inrigting niet juist overeenkomt met die, welke daarvoor in de lijst voorkomt, dan in deze kolom haar opgeven zoo als zij is.</p> <p>d. Wanneer eene inrigting meer een herstellings- dan een vervaardigingsbedrijf is, zulks hier aantemerken.</p> <p>e. Ook verdere <i>aanmerkingen</i> mits niet wijdloopig, kunnen hier geplaatst worden.</p>	<p>a. In deze wordt elke inrigting, welke op zich zelve een tak van bestaan uitmaakt, gesteld; al ware het, dat dezelve ook met andere vereenigd ware; zoo dra die maar op zich zelve kan worden gerekend, komt zij als inrigting te voorschijn.</p> <p>b. Niet te stellen onbepaalde getallen, b.v. 5 à 6; 13 à 14 enz., maar het bepaalde getal voor de gemeente van elke soort.</p> <p>c. Voorname inrigtingen <i>niet</i> collectief, maar afzonderlijk, te vermelden.</p>	<p>a. Dat is, waar <i>hoofdwerktuigen</i> het werk verrigten als <i>molens, stoomwerktuigen</i> en andere grootte <i>kunstinrigtingen</i>, welke in deze kolom te noemen zijn.</p>	<p>a. Het getal der kinderen, als verdienende veel minder loon, afzonderlijk optegeven.</p> <p>b. Indien de werkmeester of eigenaar zelf medewerkt of ook alleen het werk doet, zulks te vermelden en hem afzonderlijk niet onder de werklieden, optegeven.</p> <p>c. Zoo het werk niet in eene werkplaats, maar door de individus <i>aan huizen</i> gedaan wordt, alsdan het <i>getal</i> der individus optegeven.</p>	<p>a. Hier worden, <i>en</i> de middelprijs der volwassenen <i>en</i> die der kinderen, afzonderlijk opgegeven.</p> <p>b. Indien per stuk, per el, per pond, per centner enz., of op eene andere wijze, beloond wordt, alsdan zulks, te vermelden, evenwel zoo veel doenlijk de verdiensten te reduceren tot eene berekening <i>per dag</i>.</p> <p>c. Of de arbeid het geheele jaar doorloopt, als gewone arbeid, dan wel zich tot afzonderlijke tijdperken of omstandigheden bepaalt.</p>

Werwaarts de vervaardigde goederen hoofdzakelijk werden of worden verzonden.	Voormalige en tegenwoordige toestand			1e Gedurende 1814, 1815 en 1816 2e Gedurende 1817, 1818 en 1ste helft 1819			
	Voor 1814	Indien voordelig, waardoor?	Indien nadeelig, welke verhinderingen?	Toestand	Indien voordelig, waardoor?	Indien nadeelig, welke verhinderingen?	
voor na 1814 1813	7, 8	9	10	11	12, 13	14	15
a. Dit ziet voor beide deze kolommen op de <i>voornaamste</i> , de <i>meeste</i> aflevering, en is <i>drieërlei</i> , namelijk: BUITENLANDSCH zijnde tot dat einde de landen op te noemen: de <i>Koloniën</i> uitdrukkelijk te vermelden, en <i>Frankrijk</i> , zoo voor 1814 als na 1813, <i>buitenlands</i> te rekenen.	Al de verschillende toestanden te brengen tot <i>drie</i> als: GOED en deze uitdrukken door: G. MIDDELMATIG en deze uitdrukken door: M. KWIJNEND en deze uitdrukken door: K.	Beide deze in de kortst mogelijke bewoordingen, b.v. Lage dagloonen. Vrije verzending. Onbelast enz. Te letten op de voor- of nadeelige maatregelen, welke binnen- of buitenlands genomen zijn.	b.v. Verbod op den invoer. Gesloten zee. Stelsel van belasting. Plaatselijke belasting. Gebrek aan werkvolk enz.	Alles als in de kolommen 9, 10 en 11, wordende de <i>twee</i> tijdperken onder elkander opgegeven.			
BINNENLANDSCH Dit betreft alles, wat binnen den omvang van het geheele Rijk der Nederlanden, op het vaste land, ligt.							
PLAATSELJK Dit strekt zich uit tot de eigen provincie, waarin de inrigting ligt. Met het tijdvak voor 1814 worden namelijk bedoeld de jaren 1811, 1812 en 1813.							

Voormalige en tegenwoordige toestand				
Op 31 December 1819	Indien voordelig, waardoor?	Indien nadeelig, welke verhinderingen?	Middelen van redres of aanmoediging	
Toestand	16	17	18	19
Alles als in de kolommen 9, 10 en 11.				a. Mede in de kortst mogelijke bewoordingen, b.v. Ophef van in- of uitgaande regten op ... Belasting op den invoer of uitvoer van ... Vrijdom van ... Premiën voor ... enz.

Bijlage 3

Alphabetische lijst van fabrieken en werkwinkels, vermeld in kolom 1 der Model-tabelle, 1819.

Aambeeldsmederijen	Damastweverijen	Haarweverijen
Aardewerkfabrieken	Darmsnarenmakerijen	Hagelgieterijen
Aluinfabrieken	Diamantslijperijen	Haken- en Oogenmakerijen
Ammoniacfabrieken	Diamantzetterijen	Handschoenenmakerijen
Ankersmederijen	Diemetfabrieken	Haringnettenfabrieken
Arsenicumfabrieken	Distelkaardenmakerijen	Heftenmakerijen
Aschmolens	Disteleerderijen	Hekelmakerijen
Aschwasscherijen	Dobbelsteenmakerijen	Hennephekelarijen
Azijnmakerijen	Doodkistenmakerijen	Hennepklopperijen
Azuurfabrieken	Doozenmakerijen	Hennepspinnerijen
	Draadtrekkerijen	Hoedenmakerijen
Baai-fabrieken	Draadvlechterijen	Hoefsmederijen
Balansenmakerijen	Draai-erijen	Hoepelmakerijen
Baleinsnijderijen	Droogscheerderijen	Honingzemerijen
Ballenmakerijen	Duigenmakerijen	Houtplaatsnijderijen
Band- en lintfabrieken	Duimstokkenmakerijen	Houtskoolbranderijen
Beddemakerijen		
Beddetijkweverijen	Elstenmakerijen	Jagttuigfabrieken
Beeldhouwerijen	Emailwerkmakerijen	Jeneverstokerijen
Behangerijen	Entwasmakerijen	Ijzdraadtrekkerijen
Behangselfabrieken		Ijzergieterijen
Bergblauwfabrieken	Fabrieksgereedschapmakerijen	Ijzerhamers
Berijnsblauwfabrieken	Fineerzagerijen	Ijzerpletterijen
Beschuitbakkerijen	Flanelfabrieken	Ijzersmelterijen (uit erts)
Bezemmakerijen	Fleuretfabrieken	
Bierbrouwerijen	Fluweelfabrieken	Indigofabrieken
Bijenkorvenmakerijen	Foelieslagerijen	Instrumentfabrieken
Bijouteriefabrieken		Instrumentfabrieken (chirurgische, muziek, physische enz.)
Biljartmakerijen	Gaasfabrieken	Inzouterijen
Blaasbalgmakerijen	Galonfabrieken	Ivoorzwartbranderijen
Blaauwdrukkerijen	Garenbleekerijen	
Blaauwselfabrieken	Garengaasfabrieken	Kaardenmakerijen
Blaauwverwerijen	Garenfabrieken	Kaarsenmakerijen
Blikmakerijen	Garentwijnderijen	Kaasdoekrederijen
Blikslagerijen	Garenverwerijen	Kagchel- en Haardsmederijen
Blokmakerijen	Geelgieterijen	Kalaminkfabrieken
Boekbinderijen	Geelkopersmelterijen	Kalkbranderijen
Boek- en letterdrukkerijen	Geschutgieterijen	Kalklesscherijen
Boetseerderijen	Gespenmakerijen	Kammenmakerijen
Bogenmakerijen	Geweeladenfabrieken	Kantgarenfabrieken
Bokkinghangen	Geweelopenfabrieken	Kantoorkleedrederijen
Bombazijnfabrieken	Geweermakerijen	Kantwerkerijen
Bontwerkerijen	Gewigtenmakerijen	Karkasfabrieken
Boommakerijen	Gipsbranderijen	Karsaaifabrieken
Boraxraffinaderijen	Glassnijderijen	Katoenbandfabrieken
Borstelmakerijen	Glasblazerijen	Katoenbleekerijen
Brandewijnstokerijen	Glasgieterijen	Katoenbreijerijen
Brandspuitmakerijen	Glasslijperijen	Katoenen-dekenfabrieken
Breijerijen	Glazenmakerijen	Katoendrukkerijen
Breukbandmakerijen	Goudslagerijen	Katoengarenbleekerijen
Brillenslijperijen	Goud- en zilverdraadtrekkerijen	Katoengarenfabrieken
Broekenmakerijen	Goud- en zilversmederijen	Katoengarenverwerijen
Broodbakkerijen	Gradeerhuizen	Katoenkammerijen
Builenmakerijen	Greinfabrieken	Katoenspinnerijen
Buskruidfabrieken	Groenfabrieken	Katoenstoffabrieken
	Grofmederijen	Katoentwijnderijen
Campherraffinaderijen	Grutterijen	Katoenverwerijen
Carminbereiderijen		Katoenweverijen
Casimirfabrieken	Haam- en Gareelmakerijen	Keurslijfmakerijen
Chemicaliafabrieken	Haarbereiderijen	Klanderijen
Chocolaadfabrieken	Haarkleedenfabrieken	Klatergoudklopperijen
Cichoreifabrieken	Haarspinnerijen	Kleermakerijen
Cidermakerijen	Haarverwerijen	Kleinsmederijen
Cremortartarifabrieken	Haarvlechterijen	

Klokgieterijen	Marmerhouwerijen	Pluimenbereiderijen
Klompemakerijen	Marmerzagerijen	Poedermolens
Knikkermakerijen	Maroquinfabrieken	Poiré- of Peerdrankmakerijen
Knoopenmakerijen	Marseillefabrieken	Pompenfabrieken
Koekebakkerijen	Mastermakerijen	Poppengoedmakerijen
Koffermakerijen	Masticotfabrieken	Poppenmakerijen
Koffij(kunst)fabrieken	Matenmakerijen	Porseleinfabrieken
Koffijmolenmakerijen	Matrassenmakerijen	Potaschfabrieken
Koffijstroopfabrieken	Mattenmakerijen	Potloodmakerijen
Kogelgieterijen	Medebrouwerijen	Pottenbakkerijen
Kolfbaanmakerijen	Meekrapstoven	
Kompsmakerijen	Meniefabrieken	Ratinfabrieken
Koperdraadtrekkerijen	Messenmakerijen	Regenschermmakerijen
Kopermolens	Metselarijen	Regtdraadfabrieken
Koperroodfabrieken	Militair-effectenfabrieken	Rietdekkerijen
Koperslagerijen	Modegoedmakerijen	Rietmattenmakerijen
Kopersmelterijen (uit erts)	Molenmakerijen	Rijtuigfabrieken
Koppendraaijerijen	Molensteenmakerijen	Roetbereiderijen
Korenmolens	Momaangezigtmakerij	Rookerijen
Korenwasscherijen	Mostaardfabrieken	Rottingenfabrieken
Korenzakmakerijen	Mousselinefabrieken	Runmolens
Kousenfabrieken	Mouterijen	
Krijtmolens	Moutgereedschapmakerijen	Saaijetfabrieken
Kristalfabrieken	Moutwijnstokerijen	Salpeteraffinaderijen
Kuiperijen	Mozaikwerkerijen	Satijnfabrieken
Kunstabloemenmakerijen	Muizenvallen- en Kooimakerijen	Schaatsenmakerijen
Kunscementfabrieken	Musifgoudfabrieken	Scharenfabrieken
Kurkensnijderijen	Mutsenfabrieken	Scheepstimmerwerven
	Mutsenmakerijen	Schijtgeelfabrieken
Laarsenmakerijen	Muziekdrukkerijen	Schoenmakerijen
Lakenfabrieken		Schoppenmakerijen
Laarsenschaftmakerijen	Naaiwinkels	Schrijnwerkerijen
Lakenperserijen	Naaldenfabrieken	Schulpzandmolens
Lakenverwerijen	Nachtschadefabrieken	Segrinmakerijen
Lakenweverijen	Nettenknooperijen	Seisenfabrieken
Lakmoesfabrieken	Nettentaanderijen	Sergefabrieken
Lampenmakerijen		Siamoisfabrieken
Landbouwgereedschapmakerijen	Olieslagerijen	Slagerijen
Land- en zeevaartmakerijen	Oprimentfabrieken	Slijpsteenmakerijen
Langetmakerijen	Orgelmakerijen	Slotenmakerijen
Lantarenmakerijen	Oubliebakkerijen	Smeersmelterijen
Lederfabrieken	Ouwelfabrieken	Snuifmolens
Leerlooijerijen		Snuitermakerijen
Leertouwerijen	Pakkistenmakerijen	Sokkenmakerijen
Leidekkerijen	Pannebakkerijen	Spaansgroenfabrieken
Leifabrieken	Pantoffelmakerijen	Speelkaartenfabrieken
Leestenmakerijen	Papierlijnderijen	Spekrookerijen
Lensglazenslijperijen	Papiermakerijen	Spekslagerijen
Lettergieterijen	Papierpapwerkerijen	Speldenmakerijen
Lijmkokerijen	Parfumfabrieken	Spiegelmakerijen
Lijstenmakerijen	Parkementmakerijen	Spijkermakerijen
Linnenbandfabrieken	Paruikmakerijen	Spinnewieldraaijerijen
Linnenbleekerijen	Passementfabrieken	Spoelmakerijen
Linnendrukkerijen	Passergieterijen	Staalmakerijen
Linnen(geruit)fabrieken	Pasteibakkerijen	Staalwerkmakerijen
Linnen(gewast)fabrieken	Pastelfabrieken	Standbeeldgieterijen
Linnen(pak-)fabrieken	Pelmolens	Stangenmakerijen
Linnen(servetgoed)fabrieken	Pennenbereiderijen	Steenbakkerijen
Linnenverwerijen	Penseelmakerijen	Steendrukkerijen
Linnenweverijen	Percallefabrieken	Steengroeven
Linnen(damast)weverijen	Perserijen	Steenhouwerijen
Loodaschbranderijen	Petjesmakerijen	Steenkoolmijnen
Loodgieterijen	Pijpenbakkerijen	Steenzagerijen
Loodgieterijen (platlood)	Plaafdrukkerijen	Sterkwaterstokerijen
Loodsmelterijen (uit erts)	Plaatsnijderijen	Stijfelmakerijen
Loodsuikermakerijen	Plankenzagerijen	Stoelenmakerijen
Loodwitfabrieken	Platedmakerijen	Stovenmakerijen
	Plateelbakkerijen	Straatwerkerijen
Mandenmakerijen	Pletmolens	Strijkijzermakerijen

Stroohoedenfabrieken	Wasschilderwerkmakerijen
Stroopkokerijen	Wassmelterijen
Suikerbakkerijen	Waterverwfabrieken
Suikerraffinaderijen	Weedaschfabrieken
Suikervormfabrieken	Weefgetouwenmakerijen
Suikerwaterstokerijen	Weerglasmakerij
	Weitaschmakerijen
Tabaksdozenfabrieken	Witwerkerijen
Tabaksfabrieken	Wolbleekerijen
Taf(gewaste)fabrieken	Wolbreijerijen
Tapijtfabrieken	Wolkaarderijen
Teerkokerijen	Wolkammerijen
Tegelbakkerijen	Wollenbandfabrieken
Terpentijnstokerijen	Wollendekenfabrieken
Timmerwinkels	Wollenstoffenfabrieken
Tinnegieterijen	Wollenweverijen
Tinwitfabrieken	Wolperserijen
Tonderdozenfabrieken	Wolspinnerijen
Touwslagerijen	Woltwijnderijen
Traankokerijen	Wolverwerijen
Trasmolens	Worstmakerijen
Trioljefabrieken	
Trijpfabrieken	Zaagmolens
Trommelmakerijen	Zadelmakerijen
Turkschroodfabrieken	Zagensmederijen
	Zalmrookerijen
Uurwerkkassenfabrieken	Zeemtuwerijen
Uurwerkmakerijen	Zeepziederijen
Uurwerkplatenfabrieken	Zeep(witte)ziederijen
	Zegellakfabrieken
Veenderijen	Zegelsnijderijen
Veilenhakkerijen	Zeildoekfabrieken
Vellenploterijen	Zeildoekmakerijen
Vergulderijen	Zeilenmakerijen
Verlakkerijen	Zevenmakerijen
Vermicelli- en Macaronifabrieken	Zijdebleekerijen
Vermiljoenfabrieken	Zijde(ruwe)fabrieken
Vernismakerijen	Zijdegaasfabrieken
Verwerijen (doeksoorten)	Zijdegaas (met goud en zilver)
Verwerijen (olie)	fabrieken
Verw molens	Zijdegaasverwerijen
Vijfschachtfabrieken	Zijdelintfabrieken
Vingerhoedmakerijen	Zijdespinnerijen
Vischdroogerijen	Zijdestoffabrieken
Vischhoekmakerijen	Zijdetwijnderijen
Vischtuigfabrieken	Zijdeverwerijen
Vitrioolmakerijen	Zijdeweverijen
Vitrioolzuurfabrieken	Zijdewinderijen
Vlaggedoekfabrieken	Zinkfabrieken
Vlaggenmakerijen	Zinksmelterijen
Vlasfabrieken	Zoolledermakerijen
Vlashekelarijen	Zoutziederijen
Vlasklopperijen	Zwaardvegerijen
Vlasspinnerijen	Zwartselfabrieken
Vleeschrookerijen	Zwartverwerijen
Vloerleggerijen	Zwavelraffinaderijen
Volderijen	Zweepenmakerijen
Vrieschgroenfabrieken	
Vuurwerkmakerijen	
Waaijermakerijen	
Wafel- en pofferbakkerijen	
Wagenmakerijen	
Walvischtuigmakerijen	
Wapenfabrieken	
Wasbleekerijen	
Waschbleekerijen	
Wasdoekhoedenmakerijen	
Waskaarsenmakerijen	